

RUZSA György

Az Istenszülő Pocsajivi ikonjának másolata egy budapesti magángyűjteményben

GYÖRGY RUZSA: A Replica of the Icon of the Theotokos of Pochayiv in a Budapest Private Collection

The icon of the Theotokos of Pochayiv is highly venerated in the Orthodox and Catholic Church alike. This ancient icon is kept in the Pochayiv Monastery of the Dormition of the Most Holy Theotokos, a Greek Catholic monastery from 1713 to the early 1830s. Before the icon, the Akathist is chanted every day. The author analyses two peculiar icon replicas – located thousands of miles apart – explaining the particularly close stylistic and technical links between the two. Both were made by Ukrainian icon painters. One of them emerged at an auction in Budapest, while the other is held at the Irkutsk Regional Art Museum. The author also answers the question how Ukrainian icon painters and Ukrainian icons could find their way to Irkutsk and the surrounding area. In this relation – among other things – he describes the activities and icon painting of Bishop Saint Innocent Kulchinsky (1680?/1682?–1731) of Ukrainian birth and education. In analysing the Ukrainian connections of the icon painting of the Lake Baikal region, as well as the ancient icon of Pochayiv and its replicas, the author concludes that the icon of the Theotokos of Pochayiv and its replicas represent a felicitous convergence and the highest standards of Greek Catholic and Orthodox icon painting.

Az Istenszülő Pocsajivi (Pocsajevi) ikonját (ukránul Почаївська Ікона Божої Матері, oroszul Почаевская икона Божией Матери, lengyelül Poczajowska Ikona Matki Bożej) az ortodox és a katolikus egyházban egyaránt nagy tisztelet övezi. Az Eleusza ikonográfiai típus egyik változata.

Ezt az ősi ikont a Szentséges Istenszülő Elszenderedése Pocsajivi kolostorban (ukránul Свято-Успенська Почаївська лавра, oroszul Свято-Успенская Почаевская лавра) őrzik. A kolostort valószínű, hogy a 13. században alapították, de az évkönyv (krónika) először 1527-ben említi.¹

1 Амвросий (Лотоцкий), архим., *Сказание о Почаевской Успенской лавре*, Почаев 1878.; Т. П. ТЕОДОРОВИЧ, прот., *Почаевская Успенская лавра и ее святыни: Ист. очерк.*, Варшава 1930.; І. ОГІЄНКО (МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН), *Свята Почаївська лавра*, Київ 2004.; *Свято-Успенская Почаевская лавра: Взгляд через века*, Почаев 2008.; В. А. ДУДАР, *Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – поч. XX ст.)*, АКД, Переяслав-Хмельницький 2008.

A kolostor első virágkora a 17. század első felében alakult ki, és Szent Iov Pocsajevszkij (világi nevén Ioann Zselezo) (Hiob Poczajowski, Jan Źelezo) igumen nevéhez kötődik, aki 1551 körül született, és mintegy százéves korában 1651-halt meg.²

A század második felének nevezetes eseménye a Pocsajiv elleni 1675-ös török–tatár támadás volt. A lakosság nagy része a kolostorba menekült. Bármi hősiessen is védték a kolostort a szerzetesek és a világiak, a helyzet egyre veszélyesebbé vált. Sokan akathisztoszt énekeltek az Istenszülő Pocsajivi ikonja előtt. Ekkor – egy legenda szerint – az égen angyalokkal körülvéve, nagy fényességben megjelent az Istenszülő Szent Jov Pocsajevszkijjel. A török–tatár seregek azonnal nyílzáport zúdítottak az Istenszülőre és Szent Jov Pocsajevszkijre, ám a nyílvevők csodálatos módon visszajutottak azokhoz, akik kilőtték. A kolostor védői sok foglyot ejtettek. Közülük néhányan keresztény hitre tértek.

A legjelentősebb fejlesztések a kolostort görögkatolikus korszakában (1713–1830-as évek eleje) érik, amikor felépítették az épületegyüttes több ma is használatos részét. E korszakban épült a húszas-harmincas években a szerzetesi cellák kétszintes korpusza, melyhez kolostori étkező is kapcsolódott. 1771 és 1791 között építették a kolostor főtemplomát az igen nagyméretű Istenszülő Elszenderedése-székesegyházat. Tervezője a sziléziai építész Jan Gottfried Hoffman volt, aki egyébként az 1753 és 1770 között épült buczaczi görögkatolikus kolostornak is tervezője volt. A székesegyház homlokzatához kapcsolódó két torony az európai katolikus barokk építészetet idézi, míg a székesegyház nyolcszögletű kupoladobon lévő nagyméretű arany kupolája a bizánci hagyományokra emlékeztet. E korszak kiemelkedő éve volt az 1773-as esztendő. Ekkor XIV. Kelemen római pápa arany koronát küldött a Pocsajivi Istenszülő ikon számára, a kis Jézusnak és az Istenszülőnek. A görögkatolikus

2 Irodalom: А. Н. Муравьев, *Житие блж. Иова (Железа), игумена лавры Почаевской*, Почаев 1860., А. Ф. Хойнацкий, прот., *Прп. Иов, игумен почаевский, его жизнь и прославление*, Каменец-Подольский 1871., Н. И. Петров, прп. „Иов (Железо), игум. почаевский, как духовный писатель”, in *Странник* 9 (1883) 3–22., № 10, 179–204., № 11, 373–381., В. Левицкий, „Жизнь и деятельность прп. Иова (Железо) на пользу Почаевской лавры”, in *Волынские Ев.* 13 (1914) 205–208., К. Зноско, прот., *Житие прп. Иова, игумена и чудотворца почаевского*, Варшава 1932., Онуфрий (Березовский), митр., *Пастырское служение прп. Иова, игумена почаевского*, Киев, 2007., С. М. Гуменюк, „Вплив творчості Іова Железа (Почаївського) на формування морально-релігійного образу вітчизняної ренесансної культури”, in *Дні науки філос. факту*, 2010. Міжнар. наук. конф. (21–22 квітня 2010 р.), *Матли доповіді та виступів*, Київ 2010, 144–145., В. Г. Пидгайко – Я. Э. Зеленина, „Иов”, in *Православная энциклопедия М.*, XXV (2011) 267–280.

korszakban számos szoborral díszítették a székesegyházat. 1730-ban megalapították a Pacsajivi Nyomdat, mely 187 könyvet adott ki, ahonnan hazánk területére is eljutottak az ott nyomtatott liturgikus könyvek, pl. Máriapócsra.

A kolostor történetének következő korszaka az 1830-as évek elején kezdődik. Ekkor I. Miklós cár ukáza alapján a kolostort átadták az Orosz Pravoszláv Egyháznak. A bazilita szerzetesek nagy része kénytelen volt elhagyni a kolostort. 1833-ban a kolostor lavra (vagyis nagy kolostor) státuszt kapott.

1842-ben a kolostorban nagyméretű, baldachinos ezüst szarkofágot avattak fel Szent Jov Pocsajevszkij hamvai számára. Tervezője Fjodor Andrejevics Verhovcev (1804–1867), a híres pétervári ötvösmester volt.³

1859-ben a főtemplomban ikonosztázt építettek, melynek kivitelezését – látogatásának emlékére – II. Sándor cár támogatta. Hamarosan királyi kapuja fölé helyezték el az Istenszülő Pocsajivi ikonját.

Ötvösművészeti vonatkozásban még két nagy eseményt kell megemlíteni. Az Istenszülő Pocsajevi ikonjához 1861-ben ugyancsak Fjodor Andrejevics Verhovcev drágakövekkel díszített, ezüsből és aranyból készült, sugárdíszekkel ellátott kiotot (ikonszekrényt), 1866-ban pedig a hódolat és a tisztelet jeléül arany rizát (borítót) készített.

Az e korszakban emelt épületek közt meg kell emlékeznünk az 1861 és 1869 között épült hatvanöt méter magas reprezentatív harangtoronyról, továbbá az 1906 és 1912 között készült Szentháromság-templomról. Ez utóbbit az óoroszl építészeti stílus ihlette, s tervezője a kitűnő, híres építész, Alekszej Viktorovics Scsuszev (1873–1949), aki egyébként a moszkvai Vörös-téren álló kubisztikus art deco jellegű Lenin-mauzóleum tervezője is volt.

1939-ben a kolostor életében új korszak kezdődött, melyet szovjet korszaknak neveznek. A vallásellenes kampány keretében a kolostort teljesen kifosztották, a fiatal szerzeteseket és a novíciusokat elűzték. 2018-ban azonban a kolostorban már kétszáz szerzetes és ötven novícius szolgált, a Moszkvai Patriarchátushoz tartozó Ukrán ortodox egyház kolostora.

* * *

Az Istenszülő Pocsajivi ikonja előtt mindennap akathisztoszt énekelnek. Az ikon története szorosan összekapcsolódik a kolostor történetével.

3 Лилия Константиновна Кузнецова, *Петербургские ювелиры XIX – начала XX в. Династии знаменитых мастеров императорской России*, Москва 2017, 510–518.

A Pocsajevtől nem messze élő Anna (Hanna) Hojszka (Gojszkaja) nemes asszony 1559-ben ajándékba kapta ezt az ősi ikont Neofit (Neophütosz) metropolitától, aki később konstantinápolyi pátriárka lett (1602–1603 és 1607–1612). Anna Hojszka hosszabb időre vendégül látta a metropolitát. A metropolita a konstantinápolyból hozott ikonját ajándékozta áldással a vendéglátójának. Ezt az ikont, melyet később pocsajivinek neveztek, nagy tiszteletben őrizték Anna Hojszka házában, mindig égett előtte mécses. Amikor pedig az ikon meggyógyította Filipp nevű sánta testvérét, 1597-ben az ikont a Pocsajiv-hegyen élő szerzeteseknek ajándékozta, és épülő kolostorukat is nagylelkűen támogatta.

Az ikon történetéhez kapcsolódik az is, hogy számos másolat készült az ikonról, mint például a Kijevi Barlangkolostor múzeumában lévő nagyméretű, kiemelkedő kvalitású ikon, melyet a kolostor görögkatolikus korszakában festettek,⁴ de jelentősek az ikon metszetábrázolásai is.⁵ Ezek közül is különösen említésre méltó Teodor Sztrilbickij (18. sz. második fele – 19. sz. eleje) rézmetszőnek 1780-as rézmetszete a Pocsajivi kolostorról és fölötte az Istenszülő Pocsajivi ikonjának részletes ábrázolásával.

Az Istenszülő Pocsajivi ikonjához számos csoda kapcsolódott. Jevgenyij Poszeljanyin,⁶ az Istenszülő-ikonok avatott kutatója, részletesen beszámol ezekről a csodákról. 1832-ben egy Anna Akimcsuhova nevű vak kislány igen messziről hetvenéves nagyanyjával a kolostorba ment, és buzgón imádkozott az Istenszülő Pocsajivi ikonja előtt. Az Istenszülő lábnyomában maradt vízzel megmosta szemét, és azonnal megszűnt vaksága. Nagyanyja, aki buzgó görögkatolikus volt, a csoda hatására azonnal áttért

4 Volhínei ukrán ikonfestő, Az Istenszülő Pocsajivi ikonja. 18. sz. utolsó negyede. Fa, olaj, 112 x 79 cm. Kijevi Barlangkolostor. Ltsz.: KPL ж-1624. RUZSA GY., *Az ikonfestészet lexikona*, Budapest 2014, 219., ill. 122.

5 І. ФІЛЬВАРКІВ, „Облога Почаївського монастиря турками 1675 р. і коронація ікони Почаївської Богородиці на гравюрах у відділі мистецтва ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України”, in *Зан. ЛНБ*, Львів 2003. Вип. 11., 381–394.

6 Eredeti neve Jevgenyij Nyikolajevics Pogozsev (Евгений Николаевич Погожев) (Moszkva, 1870. április 21. – Leningrád, 1931. február 13.), írói álneve Jevgenyij Poszeljanyin volt (Евгений Поселянин). Igen nagy hatással volt rá a jámbor és bölcs Szent Amvroszj Optyinszkij (1812–1891) szerzetes, akinek különleges személyisége egyébként sokban inspirálta Dosztojevszkijt *Karamazov testvérek* regényének megírásakor Zoszima sztarec alakjának megformálásában. E kitűnő kutatót a sztálinizmus hisztérikus egyházellenes kampánya során 1930. december 26-án letartóztatták azzal vádolva, hogy ellenforradalmi szemléletű összejöveteleken vesz részt. Bíróságon kívüli tárgyalásra utalták ügyét, és kérvényezték, hogy „a társadalomvédelem legmagasabb fokát kell alkalmazni, vagyis a golyó általi halált”. Az ítéletet február 13-án végrehajtották.

a pravoszláv hitre.⁷ Poszeljanyin – többek között – megemlíti azt is, hogy a szibériai Tobolszk várostól nem messze lévő Ioanno-Vvegyenszkij női kolostorban az ősi ikonnak egy másolata 1848-ban kolerában szenvedő betegeket gyógyított meg.⁸

Ha figyelmünket erre az ősi ikonra fordítjuk, akkor azonnal megragadnak a finoman megfestett arcok és a már említett nemesfém ötvösmunka. A kisméretű ikont (29 x 24 cm) olajfestéssel festették, bár bizánci jellegű, ez alapján inkább a korai poszbizánci ikonok köréhez sorolhatjuk. Hordozója hársfatábla.

Az ikon főbb ikonográfiai jegyei a következők: az Istenszülőt félalakban ábrázolják, jobbában tartja az áldást osztó Gyermeke Jézust, akinek bal keze édesanyja vállán helyezkedik el. Az Istenszülő bal kezében kendőt látunk, mellyel gyermekét kissé betakarja. A másolatokon mindkettőjük fején zárt korona látható, melyet az 1773-as koronázás után gyakran megfestenek. Az ikonmásolatokon sokszor ábrázolják az Istenszülő lábnyomát is annak emlékére, hogy járt a kolostorban, és többször megsegítette azt.

Az ősi ikonon görög feliratokat látunk és kétoldalt két-két szent alakját, nevezetesen Illés prófétát (Kr. e. 9. sz. első fele), Szent Ménász konstantinápolyi pátriárkát († 552 augusztus 25.), Szent István Protomártírt († 33–36), és egy Ábrahám nevű szent szerzetes vértanút. Lent három női szentet festettek meg. Baloldalt Iconiumi Szent Paraszkevát (3. század) vagy Balkáni Szent Paraszkevát (II. század), akit Szent Bolgár Paraszkevának is neveznek. (Talán ezért is lehet feltételezni – igen óvatosan –, hogy az ikon bolgár régióban készült.) Mellette Alexandriai Szent Katalin (282 körül – 305) alakja helyezkedik el. Jobb szélén pedig Makedoniai Szent Irénét († 1. sz. vége, 2. sz. eleje) ábrázolták.

* * *

Bemutatásra kerülő ikonunk,⁹ mely ukrán ikonfestő munkája, az Istenszülő ősi Pocsajivi ikonjának gondos mása. Még mérete is szinte azonos (30,7 x 25,3 cm). Ezt is fára olajjal festették. Ikonográfiai vonatkozásban a fő jegyek itt is azonosak. Az ikonon különösen az arcok megfestése jelentős.

7 E. ПОСЕЛЯНИН, Богоматерь, *Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее жизни чудотворных икон*, Санкт-Петербург 1914, 585. (Москва 2002.)

8 E. ПОСЕЛЯНИН, *Богоматерь*, *op. cit.*, 586.

9 Az Istenszülő Pocsajivi ikonja. Ukrán ikonfestő, 1800 körül. Fa, olaj. 30,7 x 25,3 cm. Magángyűjtemény, Budapest. Ltsz.: 81.

Megkapóak az érzelmes tekintetek. Technikai vonatkozásban figyelemre méltó a rendkívül vékony leukosz (gipsz alapozás), mely nem terjed ki az ikontábla egész felületére. Miként a népi ikonoknál oly gyakran, kovcséget (mélyített középmezőt) itt sem találunk. A hátlapon egy sponkát (keresztlécet, hevedert) látunk, mely mélyített sínben helyezkedik el, s rövidebb az ikontábla szélességénél.

Legközelebbi analógiáját – első hallásra meglepő módon – kétségkívül Kelet-Szibériában találjuk meg. Ezt a 19. századhoz köthető ikont az Irkutszki Regionális Múzeum őrzi.¹⁰ Ez az ikon is, miként az említett rokona, szintén a népművészet köréhez sorolható. Az arcokból – bár itt egy kicsit hosszúkásabbak – ugyanaz a megkapó és érzelmes tekintet sugárzik. Az alapozás itt is rendkívül vékony, olyannyira, hogy a fatábla függőleges szálirányai észrevehetőek a vékony olajfesték alatt. A hátlapon két, ellentétes irányból, mélyített sínben bevezetett sponkát találunk, és mindegyik, miként társánál, rövidebb az ikontábla szélességénél.

Az ukrán ikonfestészethez tartozását nemcsak az ikonográfia, a technika, hanem a háttér színes díszítő motívumai, melyek az ukrán színes népi hímzésekre emlékeztetnek, és nem utolsósorban az Istenszülő nimbuszának jobb oldalán olvasható ukrán cirill „I” betű is bizonyítják. Származási helye is megerősíti az ukrán ikonfestészethez való tartozását. Az ikon az Irkutszktól nem messze, északra lévő Volcsij Brod faluból származik, mely az Irkutszki-területi nyizseudinszki járásban található. A nyizsnyeudinszki járásban számos ukrán élt. Említésre méltó az is, hogy Nyizsnyeudinszokban volt egy Akheipopietosz ikon, melyet a hagyomány szerint az ukrán származású Szent Innokentyij Kulcsinszkij – akiről még később lesz szó – ikonfestő püspök festett.

Felmerül a kérdés, a messzi Ukrajnából hogyan kerülhettek nagyobb számban ukrán ikonok, illetve ikonfestők Kelet-Szibériába, hiszen Kijev és Irkutszk távolsága közel ötezer kilométer. Válaszként nemcsak a sok ukrán telepesre és száműzöttre kell gondolnunk, hanem elsősorban arra, hogy a 18. században Irkutszknak több ukrainai származású püspöke volt, nevezetesen Innokentyij Kulcsickij, Innokentyij Nyerunovics, Szofronyij Kriszsaljovszkij, Mihail Mitkevics és Venyiamin Bagrjanszkij.

¹⁰ Ltsz.: И -238. Т. А. Крючкова/Т. Крyчкoвa: Иркутские иконы/The Irkutsk Icons. (Иркутский областной художественный музей/Irkutsk Regional Arts Museum.) Каталог/Catalogue. Москва/Moscow, 1991, 91., ill. 52.

Közülük is ki kell emelni Innokentyij Kulcsickijt, aki Csernyigov (ma Csernyihiv, Чернигів) úgynevezett katonai régiójában született 1680-ban vagy 1682-ben, és 1731. november 27-én (december 8-án) hunyt el. Tanulmányait Kijevben végezte. 1708-ban szentelték szerzetessé a Kijevi Barlangkolostorban. A kelet-szibériai Burjátföldön a Troice-Szelenginszkij-kolostornak három évig volt lakója. Itt diakónusával számos nagyméretű ikont is festett a kolostor számára. Szelenginszkben egyházi iskolát is alapított.

Szelenginszk lakói számára ikonokat ajándékozott, pontosabban „két, kisorosz [ukrán] stílusban festett kisméretű ikont, melyek a szenvedő Megváltót és a sirató Istenanyát ábrázolják, a hagyomány szerint ezeket maga a szent vagy diakónusa festette”.¹¹ A források szerint Nyizsnyeudinszkban volt egy Akheiropoietosz-ikon, melyet a hagyomány szerint maga a szent festett.¹²

Életének utolsó négy évében az irkutszki egyházmegye vezetője volt, és az Irkutszk melletti Krisztus Mennybemenetele-kolostorban élt. 1804-ben szentté avatták, így ő lett az első irkutszki szent.

Így tehát világosabbak a Bajkál-tó vidéke ikonfestészetének ukrán kapcsolatai. Hozzátehetjük, hogy e vidéken az ikonokat gyakran hímmzett kendőkkel díszítették, úgy, ahogy ez Ukrajnában szokás volt. Példaként megemlíthetjük az Irkutszktól nem messze lévő Talci skanzen ikonsarkát.¹³

Végezetül elmondhatjuk, hogy az Istenszülő Pocsajivi ikonja és annak másolatai a görögkatolikus és a pravoszláv ikonfestészet nemes összefonódását és magas értékeit képviselik.

11 Т. А. Крючкова/Т. КРУЧЕНКОВА, *op. cit.*, 99. Lásd még „Жизнь и подвиги св. Иннокентия Чудотворца, первого епископа иркутского”, in *Прибавления к Иркутским еперхиальным ведомостям* 28 (1883) 360–362., „Прибавления к Иркутским еперхиальным ведомостям”, in 50 (1872) 659.

12 Т. А. Крючкова/Т. КРУЧЕНКОВА, *op. cit.*, 99. Lásd még Жизнь... *op. cit.*, Прибавления... *op. cit.*

13 RUZSA GY., *Az ikonfestészet lexikona*, 224., ill. 181. (fotó: Ruzsa György). Itt mondok hálás köszönetet Tamara Krjucskova és Irina Buhancova muzeológusoknak, akik nagyban segítettek kelet-szibériai ikonkutatómat.



*Volhíni ukrán ikonfestő: Az Istenszülő Pocsajivi ikonja. 18. sz. utolsó negyede.
Kijevi Barlangkolostor*



Ukrán ikonfestő: Az Istenszülő Pocsajivi ikonja. 19. sz. Irkutszki Regionális Múzeum



Ukrán ikonfestő: Az Istenszülő Pocsajivi ikonja. 1800 körül. Magángyűjtemény, Budapest (fotó: Spitzer Fruzsina)